

DOBOS ISTVÁN

Az olvasás medialitásának összefüggései Kosztolányi irodalomértelmezésében

Az olvasás medialitásával összefüggő kérdések sokrétűek és összetettek, ugyanakkor úgy képesek megszólaltatni az értekező Kosztolányi különféle szemléleti hatást befogadó gondolatait, hogy az eddig feltételezettnél egységesebb összefüggésrend körvonalai sejlenek fel különböző időpontokban keletkezett írásaiban. A jelen értelmezésnek irányt adó távlat önállóságából is következhet, hogy Kosztolányi irodalmi olvasásról alkotott elképzelései a megszokottnál szorosabban illeszkednek egymáshoz a kijelölt elméleti keretbe helyezve elméleti-módszertani rendszerességre korántsem törekvő műértelmezéseit, fordításelemzéseit, változatos tárgyú esszéit, kritikáit és alkalmi írásait.

Hogyan ragadható meg a hatás az olvasás közvetítő eseményében? Milyen értelemben közege az irodalom a nyelvnek? Mit jelent a közvetítettség Kosztolányi nyelvszemléletében? A következőkben e három kérdés kibontásával kísérlem meg az olvasóként is időtálló alkotó Kosztolányi elképzeléseinek újratárgyalását.¹

1. Hogyan ragadható meg a hatás az olvasás közvetítő eseményében? Kosztolányi a műalkotás hatásának vizsgálatára alapozta irodalomértelmezését.² A hatást

¹ Kosztolányi irodalomértelmezésének a megközelítéséhez előzményként elsősorban az alábbi írásokat kell megemlíteni: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi nyelvszemlélete* = Uő., *Minta a szőnyegen*, Balassi, Budapest, 1995, 162–175.; BÓNUS Tibor, *Babits és Kosztolányi mint (egymást) olvasók. Kritikatörténeti kísérlet* = *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Anonymus, Budapest, 1998, 291–326.; BENGI László, *Művészi önállóság – kulturális meghatározottság. 1929. Megjelenik Kosztolányi Dezső Ady-bírálatára = A magyar irodalom története*, III., *1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 135–146.

² „A kritika célja, hogy megértesse azt, ami voltaképp érthetetlen, hogy egy alkotást ízeire szedjen, hogy föltárja szerkezetét, hatóeszközeit, leleplezze művészi titkait.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Móricz Zsigmond* = Uő., *Egy ég alatt*, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 273–274. Kosztolányinak e közismert gondolata, mely a hivatásos olvasó feladatát a nyelvi hatás rejtelmes okainak fürkészésében határozza meg, a legkülönfélébb szövegek környezetben köszön vissza. Így többek között a fordításra

az irodalom észlelő megértése felől gondolta el.³ Szövegmagyarázatainak végső következtetései szerint az irodalmi nyelv alkotóelemei nem különíthetők el anyagszerűen érzékelhető jelek formájában. Számára a szó művészetének hatása azonban nem ettől kiismerhetetlen, s megfoghatatlan. Kosztolányi szövegmagyarázatai alapján indokolt eseménynek nevezni az olvasást, mivel csak részlegesen tekinthető olyan akaratlagos tevékenységnek, amelynek minden mozzanata reflektálható és közvetíthető. A mediális létmód sokrétűen határozza meg a közvetítő eseményként felfogott olvasást.⁴ Antropológiai értelemben a közvetítés azt jelenti, hogy az

vonatkoztatva, a nyelvek anyagszerű különbözőségét hangsúlyozva, mely belátás Kosztolányi irodalomértésének az egyik fontos szemléleti eleme: „a betű szerint való hűség hűtlenség. A nyelvek matériája különböző. [...] Az anyagszerűség változtatást parancsol rá, és a szobron mindig ketten dolgoznak: a szobrász és maga az anyag. Ilyen munka a műfordítás is. [...] A műfordítás [...] zseniális család. De költeményt a törvényszéki hiteles tolmács hűségével oly kevésbé lehet fordítani, mint egy szójátékot. Újat kell alkotni helyette, másikat, amely vele lélekben, zenében, formában mégis azonos, hamisat, amely mégis igaz.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *A holló* = Uő., *Nyelv és lélek*, Osiris, Budapest, 2002, 495–496.

³ A nyelvi hatás megértésére alapozott olvasás megkérdőjelezi a jelentést átfogó szerkezeteknek alárendelő módszertani eljárások jogosultságát, amelyek a szöveg olvasásakor értelmezőként a szerző életrajzához, illetve kinyilvánított, vagy kikövetkeztetett intencióihoz, a korszellemhez vagy erkölcsi megfontolásokhoz folyamodnak. Tucatszám lehetne idézni Kosztolányi sarkalatos megállapításait, amelyek azt igazolják, hogy *a jelölő játékkerében megnyíló olvasás híve volt*. Értekezésként a nyelv létesítő működését, a jelölő nem irányítható mozgását követte. Tartózkodott attól, hogy a műalkotásra valamely külső, az érzéki szövegtapasztalatot megelőző fogalmiságot, egységesítő szempontot ráerőltessen: „a nyelvvel az emberek kényükre-kedvükre élnek, s minthogy rendszert logikai kapcsolatokat fejeznek ki vele, a matéria azonossága megtéveszti őket, a verset szintén racionalista szemmel tekintik, abban önkéntelenül is logikai közlést keresnek: politikai hajlandóságot, »nemesebb« érzéseket, »eredeti« gondolatokat stb. [...] Az, hogy » miről szól« valamelyik vers, a költőnek csak annyiban fontos, mint a szobrásznak az, hogy szobrát fehér vagy vörös márványból faragta-e. [...] Az eszme nem számít. [...] Logikailag minden vers »tartalmatlan«. Az a tartalma, hogy csak önmagával egyenlő. [...] A vers érzéki csoda.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *ABÉCÉ a versről és költőről* (1928) = Uő., *Nyelv és lélek*, 433–434. Számos helyen bukkan fel szinte szó szerint a szövegközpontú olvasásnak érvényességét kölcsönző alapelv: „Csak a szövegről veszek tudomást [...] a költemény csak önmagával egyenlő”. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Babits Mihály* = Uő., *Egy ég alatt*, 362. Kosztolányi szövegközpontú műértelmezőként ismételt az elhangzottat, hogy meddő kísérlet felügyeletet gyakorolni általánosító fogalmak segítségével a nyelv létesítő működése felett: „A tartalom nem a vers tartalma. Eszme és érzés pusztán anyaga a versnek. A vers mivolta az a mód, ahogy megalkotódott, a kifejezés csodája.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Versék szövegmagyarázata* (1934) = Uő., *Nyelv és lélek*, 484.

⁴ Az olvasás mediális létmódjának jelentése előzetesen Heidegger kivetülés-fogalmával (*Entwurf*) ragadható meg, amennyiben a szöveg értelmezője jelentések eljövendő lehetőségeire vetíti ki létét, s ehhez az átvitelhez az olvasás szolgál médiumként. Vö. Martin HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, Niemeyer, Tübingen, 1993¹⁷. „Das Entwerfen erschließt (ermöglicht) Möglichkeiten auf deren Sinn hin. Sinn freilegen heißt, das durch den Entwurf Ermöglichte erschließen. Diese Freilegung besteht darin, das Woraufhin des Entworfenen zu erschließen. Das Woraufhin ist das, was das Entworfenene ermöglicht.” (Uő., 324. 65. §)

olvasó átlépve énje korábbi határait, a létrejövő jelentést létezése egyik lehetőségként vázolja fel. Az irodalmi olvasásban nemcsak a szöveg, de a befogadó is közvetített Kosztolányi irodalomértelmezésében. Visszatérő felismerése szerint az olvasó részéről átváltozási készség, átlényegülő képesség szükséges ahhoz, hogy részesüljön az olvasásban keletkező esztétikai tapasztalatból. A tényleges olvasásra történő felkészülés már közvetítő tevékenységet feltételez a befogadó részéről. Mindenekelőtt az érzékelési apparátus, az észlelő szervek készenléte helyezését, sőt szellemi és lelki energiák összpontosítását. Így az olvasó „köztes helyzetbe” kerül már a tényleges szövegértelmezést megelőző fázisban. Az átváltozás az olvasó részéről szüntelen munkát igényel, amelyet a szövegen s önmagán végez. Az irodalmi olvasás a szöveggel együtt képez értelemhordozó közeget. A jelentés „kiválása” ebben a közegeben nem ragadható meg időrendben tagolható folyamatként.

Kosztolányi olvasásfogalma szerint a vers érzékelhető alakzatai többszörös közvetítéssel hordoznak értelmet. Az érzéki jelölők medialitásának hermeneutikai értelme az emlékezet, a hagyomány és a kulturális közeg működéssel határolható körül. A nyelv legkisebb értelmi és zenei egységének közlésértéke sem független a jelentésképződésnek az említett hermeneutikai előfeltételeitől: „A szó külső idoma egy hang. Megütünk egy billentyűt, s az zeng, de vele együtt zeng a roppant hangszekrény is, a múlt és jelen, minden, amit tudtunk és tudunk, s minden, amit csak sejtünk is, homályosan.”⁵ E belátásból következően a fenomenológiai leírás nem merítheti ki az irodalom hatásának lényegét. A közlés technikáinak, az észlelő apparátusok elszigetelt vizsgálatának távlatából ugyancsak hozzáférhetetlen marad a vers legbelső magja. A szem szerkezetéről adott élettani leírás segítheti az irodalmárt abban, hogy a megjelenő nyelv optikai működését jobban értse, de a vers szerveinek fiziológiai megközelítése legfeljebb kiegészítője lehet a nyelvi hatás értelmezésének.⁶ Kosztolányi meggyőződése szerint az irodalmi olvasás a

⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Párbeszéd* (1933) = Uő., *Nyelv és lélek*, 206. Kosztolányi fent idézett utalásának értelmét az a kifejtett felismerése világíthatja meg, mely szerint az irodalmi szöveghagyomány emlékezetét hordozó nyelv kiküszöbölhetetlenné teszi az érzéki jelölőkre irányuló hermeneutikai reflexiót mind az alkotó, mind pedig a befogadó részéről: „az irodalmi nyelvnek [...] van öntudata és emlékezete is. Éppen arra valók az írók, hogy a nyelvnek ezt az emlékezetét eddék, távlatát kiterjesszék a múltra s a jövőre is.” Uő., *Nyelvművelés. Nyelvtan és vaskalap* (1933) = Uő., *Nyelv és lélek*, 180. Példaként e belátás korábbi megfogalmazása is említhető: „Sok mindenre nem emlékszünk. De a nyelv, rejtetten, mindenre emlékszik.” Uő., *Szokásmondások* (1922) = Uő., *Nyelv és lélek*, 48.

⁶ Kosztolányi a technikai médiumokat nem az emberi érzékszervek mesterséges kiterjesztéseként fogta fel. Noha található példát arra, hogy a test felépítését veszi alapul a közlés új eszközeinek megközelítéséhez, de keverednek megfogalmazásában az emberre s az állatvilágra jellemző tulajdonságok: „A repülőgép eltüntette a távolságokat, s a táviró, a rádió olyan központi idegrendszert teremtett, melynek segítségével a földrajzilag messze levő helyek a csápjakkal tapintják egymást...” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Der, Die, Das. A nyelvtanulásról* (1934) = Uő., *Nyelv és lélek*, 213.

közvetítés közegeinek átjárhatóságára reflektálva olyan nélkülözhetetlen tapasztalati formát kínál a személyiség, a nyelv, és a kultúra kapcsolatának az újraérté-
séhez, amely az irodalom számára a feltöltődés, a megújulás esélyét biztosítja a
technikai hordozók gyors fejlődésének és tömeges elterjedésének időszakában.
Kosztolányi meg volt győződve arról, hogy az irodalom hatásának megértése sem-
mi mással nem helyettesíthető szerepet kölcsönöz az irodalomnak a művészetek
világában. Itt nem arra kell gondolni, hogy az irodalom érzéki gazdagság tekin-
tetében felveheti a versenyt más művészi konfigurációkkal. Kosztolányi iroda-
lomértelmezésében a nyelvi hatás megértésének összetettsége számít mérvadónak.
Kosztolányi nem követte az irodalom medialitásának „kompenzációs sémát” kö-
vető magyarázatait.⁷

Kosztolányi a hatás összetevőit fürkészve olvasó és nyelv egymásra utaltságát
hangsúlyozta. Azt vallotta, hogy nemcsak az író, de az olvasó is társszerzője a nyelv-
nek.⁸ Nem állt meg ugyanakkor annál a felismerésnél, amely szerint a gondolkodó
nyelv nem az embert tekinti mértékadónak, s így megszüntethetetlen a hasadás
ténylegesen mondott és szándékolt értelem között. Gyakran hangoztatta, hogy a
nyelv ésszerűtlen, s működésétől elválaszthatatlan a jelentést felszámoló önkény,
ugyanakkor az olvasó részéről alapvetően megértésre irányuló törekvést tételezett.
A bekövetkező megértés eseményét tartotta a legerőteljesebb tapasztalatnak, ame-
lyet a nyelvi közvetítettségben rejlő lehetőségek kiaknázásaként fogott fel.

⁷ Vö. *Languages of Visuality: Crossings between Science, Art, Politics, Literature*, szerk. Beate ALLERT, Wayne State UP, Detroit, 1996. Különösen: Beate ALLERT, *Introduction*, 1–29.; John T. KIRBY, *Classical Greek Origins of Western Aesthetic Theory*, 29–49.; Joachim GESSINGER, *Visible Sounds and Audible Colors. The Ocular Harpsichord of Louis-Bertrand Castel*, 49–73.; Azade SEYHAN, *Visual Citations. Walter Benjamin's Dialectic of Text and Image*, 229–242. Murray KRIEGER, *Arts on the Level. The Fall of the Elite Object*, Tennessee UP, Knoxville, 1981, 12., 14., viii.

⁸ Kosztolányi az értelemképződés lehetőségi feltételeit vizsgálva az anyagtalan nyelv embertelen tulajdonságaival, ésszerűtlenségével és létesítő erejének önkényével is számot vetett. Felismerte, hogy a nyelv „embertelen” tulajdonságokkal is rendelkezik. Megtöri a nyelvhasználó szubjektív akaratát, mert nem ésszerű és nem logikus: „Az a műszer, mellyel legfinomabb gondolatainkat közöljük, nem a logikán alapul, éppoly illogikus, mint a költészet vagy az álom.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pajzán szóképek* (1926) = Uő., *Nyelv és lélek*, 61. A nyelv önmagáért való természeti létező, mely meghaladja az emberi mértéket, ezért hiábavaló törekvés mérlegelni használati értékét. A nyelv végső, megváltozhatatlan adottsága létezésünknek. „a nyelvbűvár, akár a természettudós, minden jelenséget tudomásul vesz úgy, ahogy van. Semmit se tart szépnek, se rúttnak, se helyesnek, se helytelennek, mert nincs rá föltétlen mértéke.” Uő., *Nyelvművelés*, 180. Kosztolányi érvényesítette szövegmagyarázataiban a belátást, mely szerint a nyelv természeti hatalma bizonyos értelemben „embertelen”. A nyelv jelentések keletkezésének anyagtalan hordozója, melyről közvetítéssel lehet tapasztalatot szerezni. Látható vagy hallható materiális alakváltozataiban a nyelv bizonyos elemei hozzáférhetővé válnak. Tulajdon, anyagtalan formájában a nyelv értelem nélküli közeg. Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az immateriális beíródás* = Uő., *Szöveg – medialitás – filológia*, Akadémiai, Budapest, 2004, 50–72.

Kosztolányi szövegmagyarázatai alapján megfogalmazható az a feltevés, mely szerint az irodalmi olvasás a nyelv működéssel mutat rokonságot; inkább tekinthető esztétikai tapasztalatot létesítő közegnek, mint értelem hordozójának. Kosztolányi visszatérő nyelvi kísérlete szerint a szó kimondásának gépies ismétlése jelentésvesztést eredményez, a hangsor elválik értelmétől.⁹ Ez az üres, nyugtalanító érzéki hangzás a jelölő és jeltárgy kapcsolatát szabályozó konvenció kialakulása előtti nyelvi állapotra emlékeztet, akárcsak a költészet. A nyelvi jelölők kiüresedése a szó nyelvbe való visszatérésének lehetőségét hordozza magában. Ez utóbbi lehetőségre utalhat Kosztolányi sarkalatos állítása: „az olyan nyelv, mely csakis a megértést és megértetést szolgálja, voltaképp fölösleges is.”¹⁰ A nyelv létesítő erejének játékos felszabadítása megerősíti Kosztolányi sarkalatos kijelentését, mely szerint a nyelv nem a gondolatközlés eszköze.¹¹ Az anyagtalan nyelv hangzó médiuma önmagában semmiféle értelmet nem hordoz. A nyelv ugyanakkor vagy helyesebben mondva éppen ezért képes átjárhatóvá változtatni a valóság és a fikció határait, képzetes világokat teremteni, s az olvasót létezése különféle lehetőségeivel szembesíteni.¹²

Szövegmagyarázataiban Kosztolányi gyakran tárgyakkal azonosítja az anyagtalan nyelvet. Kézenfekvő, hogy e művelet médiaelméleti belátásokkal is szolgálhat. Kosztolányi meggyőződése szerint az anyagtalan nyelv meghaladja az emberi mértéket. Használója nem gyakorolhat felügyeletet felette, mert nem korlátozható

⁹ Vö. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Irodalmiság és medialitás a költészetben* = Uő., *Metapoétika*, Budapest, – Pozsony, Kalligram, 2007, 47.

¹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A lélek beszéde 5. Az anyanyelv édessége és végtelensége* (1933) = Uő., *Nyelv és lélek* 198.

¹¹ Kosztolányi felfogása szerint a nyelv nem lehet „a közlés szerszáma”, nem működtethető gépként: „Azok, akik a nyelvet pusztán gyakorlati eszköznek tekintik, melynek célja az, hogy környezetünkkel megértessük magunkat, végzetes tévedésben leledzenek.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *A lélek beszéde 1. Gép és csoda* (1933) = Uő., *Nyelv és lélek* 193. Az élő nyelv nem helyettesíthető mesterséges nyelvvél. Ezt a kérdést mai távlatba helyezve elmondható, hogy a technikai médiumok olyan jelrendszerekkel rögzítenek információkat, amelyek nem írhatók le a nyelv segítségével. Kosztolányi meggyőződése szerint, az élőnek nem lehet az élettelen a mintája. A mai technikai médiumok létrehozását lehetővé tevő tudományos felfedezések ismeretében viszont elmondható, hogy az élettelen (számítógép) mintájaként nem egyszer az élő (agy, idegrendszer) szolgált. Kosztolányi meggyőződése szerint a mesterséges nyelv létrehozásának gondolata hiú ábránd. Célja a nemzetközi kommunikáció megteremtése világnyelven. Ez a közlési mód elszegényíti a nyelvet. „megindító, hogy az emberiség a véges értelmével le akarja nyűgözni a végtelen lelket, a nyelvet.” Uő., *A lélek beszéde 5.*, 199.

¹² A nyelvi műalkotás előzetes megértése az olvasó részéről képzeleti tevékenységet feltételez, amely önmaga és a másik, valamint a valóság és a fikció határainak az átlépéséhez segíti hozzá: „A valóság és a káprázat közt lengünk. Aztán a küzdelem a káprázat javára dől el. Ez azonban [...] csak akkor történhetik meg, ha bennünk már eleve némi elfogultság van a művészi alkotás mellett. Ilyenkor »tudatos öncsalás«-sal dolgozunk. Aki ezt nem előlegezi, az a legnagyobb remekművet sem értheti meg.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Művészet és öncsalás* (1933) = Uő., *Nyelv és lélek*, 304.

a működése.¹³ Kifürkészhetetlen természete, mérhetetlen ereje váratlan eseményekben tör felszínre. Folytonos kihívást jelent a nyelvhasználó számára a nyelv végtelen hatalma, mert saját határainak megtapasztalására készíti.¹⁴ Amikor Kosztolányi bűvös üveghez hasonlítja a nyelvet, nem optikai segédeszközre gondol, melynek segítségével távolba, vagy éppenséggel közelre látunk, s észleljük a szabad szemmel nem láthatót is. Kosztolányi kérdésfeltevése így nem kapcsolható ahhoz a későbbi kutatási irányhoz, amely a közvetítés technikáit az érzékszervek kiterjesztéseként fogja fel. Kosztolányi írásaiban a nyelv médiuma mondhatni az én kívülhelyezésének, tehát ön- és világtapasztalásának a „szerve”. A nyelv mint közvetítő közeg, ember és világ között nemcsak szervezi, élteti a kapcsolatot, de performatív szerepében olyan médiumként szolgál, amelyben az ember megalkothatja önmagát és világát. E ma is termékenynek mutatkozó feltevés kapcsolódik a nem esszencialista antropológiákhoz, jelesül Plessnernek a „közvetített közvetlenségről” vagy az emberi lény „excentrikus helyzetéről” alkotott elgondolásához.¹⁵ A megnyilatkozás alanya reflexivitása révén képes önmagához viszonyulni, s a nyelv közegében mások számára önmagát közvetíteni, illetve mássá vált énjét megjeleníteni, s így önmagát mintegy kívülre helyezve érzékelni és megérteni.¹⁶

Kosztolányi sokrétűen gondolkozik a közvetítés közegeiről, amikor a nyelv hatását, teljesítőképességét mérlegeli. Kittler ismert archeológiai kérdésfelvetésétől eltérően nem szűkíti le a technológia területére a médiumok értelemalkotó szerepének vizsgálatát. Kosztolányi antropológiai szemlélettel teremt összefüggést kifejező eszköz és kifejezett gondolat között. Az írószerszám, bármi legyen is az, Kosztolányi felfogása szerint részt vesz a kimondani szándékozott megformálásában. A nyelv ugyanakkor mindig megőrzi nála elsődlegességét a technikai hordozókkal szemben, s e meggyőződésében is antropológiai szemlélet nyilvánul

¹³ „A nyelv kisiklik markoló ujjaink alól. Minden boszorkányos nyelvtanító tiszteletre méltó, de hóbortos és előbb-utóbb elbukó újkori Faust, mert mindegyik erőszakot akar tenni a természet hatalmas erőin, anélkül, hogy ismerné tulajdonságait.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *A nyelvtanulásról* (1905) = Uő., *Nyelv és lélek*, 8.

¹⁴ Kosztolányi számára a használó ellenőrzése alól kiszabadult nyelv önállósult működése nemcsak fenyegető veszély, de ígéretes lehetőség is. A létezőket mediatizáló nyelv közegében minden lehetőségessé válik: „Itt kezdődik a szavak fölényes élete, a szavak kultúrája, a költészet.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *A! - Aszó* (1914) = Uő., *Nyelv és lélek* 24.

¹⁵ Helmuth PLESSNER, *Die Stufen des Organischen und der Menschen. Einleitung in die philosophische Anthropologie* = Uő., *Gesammelte Schriften*, IV., Suhrkamp, Frankfurt am Main, 419–425.; Uő., *Die Frage nach der Conditio humana*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1976, 7–82.

¹⁶ Vö. Plessner szerepfogalmának értelmezésével: Michael THEUNISSEN, *Der Andere*, Berlin, 1977², 424. Lásd még más távlatban: Martin BUBER, *Ich und Du*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1983¹¹, 10. „Wer Du spricht, hat kein Etwas zum Gegenstand. Denn wo Etwas ist, ist anderes Etwas, jedes Es grenzt an andere Es, Es ist nur dadurch, daß es an andere grenzt. Wo aber Du gesprochen wird, ist kein Etwas. Du grenzt nicht. Wer Du spricht, hat kein Etwas, hat nichts. Aber er steht in der Beziehung.”

meg. A mesterségesen előállított médiumok a nyelv működés módjától eltérően képesek különbségek termelésére a tényleges nyelvi cselekvés és a szándékolt megnyilatkozás között. Kosztolányi azt a sejtését is kifejezésre juttatja, hogy a nyelvi közvetítés technikai eszközei is más és más értelemben nevezhetők médiumoknak. A fenti megkülönböztetések fontosságára figyelmeztet bennünket a megvadult írógép metaforájával: „Vigyázzunk a megvadult írógépre, különben érzéseink és gondolataink zenéje nemsokára oly lelketlen kattogássá válik, mint a gépzongora lármája.”¹⁷ A médiarcheológia távlatából a gépzongora, működési elvét tekintve, alapvetően különbözik az írógéptől, amennyiben előzetesen kódolt program változatlan reprodukálására és ismétlésére képes, az írógép ellenben a tipográfiai elrendezés keretein belül performatív működés módjának is teret enged. Az írógép és a gépzongora között a különbség nem pusztán fokozati, hanem lényegi, amennyiben az írógép lehetővé teszi, hogy használója olyan írástermék előállításának a részesévé váljon, amely csak részlegesen tekinthető a sajátjának.

Kosztolányi nem becsüli le a technikai médiumok olvasásra gyakorolt esetleges hatását, de az szembeötlő, hogy a hírközlés, a látvány és hang rögzítésének, továbbításának eszközeit és anyagait vizsgálva összegzőképp rendre a jelentésteremtő nyelv összetettségét mutatja fel.¹⁸ A nyelv teljesítményét magasztaló megjegyzéseiből arra lehet következtetni, hogy számára az írás és az írott szöveg használata, magyarán szöveg és olvasás együtt biztosítja az irodalom cselekedtető képességének fönntartását és megújíthatóságát a kultúrák versengésében. E gondolat jegyében adható válasz jelen tanulmány második kiinduló kérdésére.

2. Milyen értelemben közege az irodalom a nyelvnek?

Kosztolányi számára az olvasás olyan megragadó tapasztalatokat közvetítő esemény, amelyben mintegy szóhoz jut a nyelv, s itt nem csak a test által a leírt szövegnek kölcsönzött hangra lehet gondolni, de a belső, néma olvasásra is. A könyv mással nem helyettesíthető kultúrájának ünneplése elméleti jelentőséggel bír Kosztolányi irodalomértelmezésében. Az értekező alapszavai, mint a mámor, az ünnep, a varázslat, a csoda az esztétikai tapasztalat performatív szerepének, magyarán átlényegítő, átváltoztató képességének az összefüggésében nyerik el jelentőségüket. Eksztatikus élmények forrása a nyelv Kosztolányi művészetfelfogásában. Köztudomású, hogy a kortárs kulturális antropológia médiaelmélete ezzel

¹⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tinta. A megvadult írógép* (1936) = Uő., *Nyelv és lélek*, 403.

¹⁸ „Más az írásod, ha tollat fogsz, és más, ha ceruzát, és ismét más, ha írógépen kopogsz. Egy magyar íróművész stílusa szemmel láthatóan megváltozott, mióta az írógéphez szegődött. Ezek azonban csak külsőségek. Mibennünk, magunkban megy végbe a változás, mindennap, a nap minden órájában és percében, aszerint, hogy mit látunk, mit érzünk át...” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Az írás technikája* (1909) = Uő., *Nyelv és lélek*, 327. Kosztolányi azt sejteti, hogy a nyelv mediatizálja az emberi önmegértést.

szemben az irodalom által kínált tapasztalati formák hiányosságait, gyengeségét hangsúlyozza a mai médiumötvözetek versengésében.

Ludwig Pfeiffer a médiakonfigurációk életképességét, megújulni tudását vizsgálva úgy ítéli meg, hogy az irodalom közvetítő technikái szegényesek, ezért nem képes fokozni hatóerejét. Ennek az a következménye, hogy az irodalom egyre csökkenő hatásfokkal képes kielégíteni a lelkesítő, vitális, testiesen érzéletes élmények iránti alapvető emberi szükségletet, ezért veszít fokozatosan vonzerejéből.¹⁹

Kosztolányi a rögzítés közegeinek és módozatainak a nyelvi műalkotás befogadására gyakorolt esetleges hatásait latolgatva a mai médiaantropológia számára is hasznosítható szempontot érvényesített. Nevezetesen azt, hogy az olvasó részéről szellemi összpontosítás, lelki felkészülés, vagyis jóindulat, bizalom és odaadás is szükséges ahhoz, hogy magával ragadó esztétikai tapasztalatban részesüljön. A társművészetek közegeinek kifejezési lehetőségeit mérlegelve úgy ítélte meg, hogy a nyelvi műalkotás kínálja fel a műélvező számára a legösszetettebb képzetes cselekvési mintákat: lezárhatatlan értelmezésre hív, játékos részvételre készítet, „tudatos öncsalásra” csábít, szellemi és vitális energiákat szabadít fel. Önmagunk határainak az átlépésére ad lehetőséget, képzeleti tevékenység révén. A nyelvi műalkotás esztétikai tapasztalatának létrehozása az olvasót dinamikus jelenlétre, odaadó figyelemre és távlatot teremtő önreflexióra készíti.

Kosztolányi eleven kérdésfeltevései és következtetései számos ponton ellentétesek Pfeiffer nagyhatású antropológiai médiaelméletének az alapfeltevésével, amely szerint az irodalom „szegényessé vált kommunikációs helyzeteket testesít meg”, s ennyiben a „mediakonfigurációk monomediális leszűkítésének” tekinthető. Kosztolányi érzékelve az újabb technikai médiumok megjelenésének felgyorsulását, s megsejtve e folyamat kiteljesedésének az irányát, az olvasást, a nyelvi műalkotás befogadását továbbra is a lehető legösszetettebb közvetítő tevékenységként fogta fel, amelynek aligha rekeszthető be a története. Remekbeszabott szövegelemzése azt mutatják meg, hogy az irodalomban megnyilatkozó nyelv működése azért kivételes, mert a nem érzékelhető és az érzéket egymástól elválaszthatatlan egységben teszi hozzáférhetővé.²⁰

¹⁹ K. Ludwig PFEIFFER, *A mediális és az imaginárius. Egy kultúranropológiai médiaelmélet dimenziói*, ford. KERÉKES Amália, Magyar Műhely – Ráció, Budapest, 2005, 57., 168., 229., 233., 281.

²⁰ Kosztolányi alapfeltevése szerint a költemény csakis részlegesen megérthető érzéki tapasztalat, amely az olvasóban válik jelentéssé. Érzéki csoda, amennyiben tökéletes, szétválaszthatatlan egységet alkot a vers teste és lelke, a vers anyagszerűen érzékelhető formája, s a szelleme. Kosztolányi az érzékelhető nyelv és a gondolat elválaszthatatlan egységét vallja. Magának a nyelvnek a jelenléte közvetlenül nem érzékelhető, mert nem materiális létező, de a nyelv megjelenő formái, például a vers látható vagy hallható elemei médiumként képesek hatást kifejteni. Anyagszerűségük megértése azonban test és lélek, anyag és szellem szembe állításának a meghaladását igényli.

Kosztolányi szellem és anyag, érzékelhető nyelv és gondolat közvetítés által megvalósuló egységét vallja az irodalomban. A vers lelkéhez képest a test nem külsődleges, hanem a szellemnek mintegy kivetülő, érzékelhető formája. Kosztolányi a forma fogalmát a hatásra, a megjelenő nyelv megértő észlelésére alapozta. Ezért beszél a forma külső kérgéről, burkáról, amely „értelmi erővel még áttörhető”. Olvasóként kísérletet tett a költemény alkotórészeinek elkülönítésére, s rendre eljutott a vers testének legkisebb egységéig, a betűig, de ennél tovább nem tudott menni. A betűt a nyelv molekulájának tekintette, mely apróbb részletre már nem osztható. Az efféle természettudományos mintát követő kutatást mégsem értékelte teljes mértékben kudarcként, mert érzéki megjelenés és észlelő megértés szövevényes viszonyának az újragondolására ösztönözte. Hozzásegítette annak a belátásához, hogy a betű önmagában észlelve nem jelentéshordozó nyelvi elem, legfeljebb azzá válhat a műalkotás közegében létező szó hangtestében. Kosztolányi tartózkodott az érzéki megragadható versnyelvi elemek elszigetelt értelmezésétől, mert véleménye szerint e művelet túlzó megfogalmazásokhoz, s önkényes jelentéstulajdonításokhoz vezethet. Helytelenítette ugyanakkor, ha az érzéki jelölők vizsgálata elsikkad, s a szóképp észleleti képpé alakításával, nyelvi és szövegen kívüli világ megfeleltetésével bontakozik ki a jelentésközpontú értelmezés. Arra figyelmeztetett, hogy a látványként vagy hangként újraalkotható trópusok és figurák a szöveg retorikai szervezetségének vizsgálatát igénylik. Kosztolányi szövegmagyarázóként érvényre juttatta azt a belátását, mely szerint az irodalmi nyelv egyszerre rejti el és mutatja meg saját ellentétes hatású retorikai műveleteit, s ez azzal a következménnyel jár, hogy az olvasás közvetítő eseményében a szöveg csak önkényes jelentéstulajdonítás eredményeként válhat egyértelmű üzenetek hordozójává.

Kosztolányit élénken foglalkoztatta a kérdés, hogyan képesek a nyelv megjelenő formái, például a vers látható vagy hallható elemei érzékelési területek közötti átmeneteket képezve hatást kifejteni.²¹ A fordítás lehetetlenségét ebből

A megjelenő nyelv a társalkotó olvasóval együtt képes mediális értelmek termelésére, ezért: „működése nem fizikai, nem is pszichikai, hanem a kettő együtt: pszichofizikai eljárás.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tanulmány egy versről* (1920) = Uő., *Nyelv és lélek*, 410.

²¹ Kosztolányi számos észrevételéből lehet arra következtetni, hogy megsejtette annak a korszaknak az eljövételét, amikor a kép médiuma átalakítja érzékenységünket, sőt észlelésünket, s így valóságképünket is. Kosztolányi a nyelv fenomenalizációjának eseteit vizsgálva számon tartotta a „szimulakrumszerű” jelenségeket, amikor a kép a valóságosnál hitelesebb érzéki illúziót kelt. A megtévesztő hatás forrása abban rejlik, hogy a szemlélő a valóság érzékeléséhez a mesterségesen előállított képet tekinti mértékadónak: „A képtárban portrét néz valaki, mely egy fiatal lányt ábrázol, s így lelkesedik: / – Mintha élne. / Ha ez a valaki ugyanezt a fiatal lányt a valóságban látja, ekképp ábrándozik: / – Mintha festve volna.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Majdnem-mondások* (1927) = Uő., *Nyelv és lélek*, 70.

a távlatból is értelmezte. Emlékeztünk rá, a médiaarcheológia fogalmai szerint sem lehetséges a fordítás, tehát különböző médiumok között az üzenet változatlan átvitele. Kosztolányi irodalmi eszmélkedésének az időszakára helyezi Kittler az irodalmi nyelv viselkedésében bekövetkezett nevezetes váltást, amely szerint 1900 után az irodalom nyelvére nem fordítható le más médiumok üzenete, tehát az irodalom maga is médiummá válik. A fordíthatatlanság másfelől azt is jelenti, hogy a megőrzésre, továbbításra, közvetítésre szolgáló közeg működéséről önmagában nem, csak valamely másik közeg közvetítésével szerezhető tapasztalat.²² Kittler és McLuhan ismert médiaelméleti feltevései elsősorban a költészet és a társ-művészetek közötti kapcsolatok tanulmányozásához kapcsolódhatnak Kosztolányi irodalomértelmezésében. Megkockáztatom a feltevést, hogy a fent említett szerzőkhöz képest Kosztolányi összetettebb szempontrendszert érvényesítve közelíti meg ismételten a költészet médiumát a zene segítségével.

A vers a zenei élmény közvetítéséhez hasonló kihívás elé állítja a szövegmagyarázót. Eltéríti a tárgytól, ha az elhangzott zene tartalmát akarja megragadni, mert a zene úgyszólván semmi kézzelfoghatót nem fejez ki. Az előadás külsőségeinek leírása sem helyettesítheti a hallottak megértését. A hangversenyt kísérő körülmények aprólékos számbavétele, a hangszeres játék technikai megoldásainak értő elemzése sem pótolhatja az előadás valódi teljesítményének megragadását. A zenei esemény közvetítésének közegéül szolgáló nyelv ellenállásának leküzdhetlensége segíti hozzá a befogadót a hordozó közegektől függő esztétikai tapasztalat hatásának megértéséhez. A zenemű befogadása olyan átváltoztató esemény, amely lelkesítő élményeket vált ki, s ezt a különleges antropológiai szerepét éppen nyelvi közvetíthetlenségének a tapasztalatával együtt képes betölteni.

A zene lefordíthatatlan az irodalom nyelvére, ugyanakkor az irodalom lényege nem meríthető ki a szöveg határain belül maradva. A szöveget szükséges zenei lejegyzéssé, hangjegyekké alakítani, hogy az átvitel részleges kudarca során hozzáférjünk a nyelvi közeg anyagszerű feltételeinek megértéséhez. Az emlékezetből ismert költemény szó szerinti leírása, tehát a belső hallással észlelt szöveg lejegyzése, írásművé alakítása megvilágosodást hozó eseménye lehet a vers értelmezésének. Különös mód a látható nyelv a hangzó elemek jelentésének a megértését segítheti elő. A nyelv összetett játéka valósul meg az irodalomban, ezért az írott szöveg hangos olvasást igényel, a könyv nélküli, néma szövegmondás a

²² Kosztolányi elemzéseinek tanúsága szerint a ritmus érzéki hatásának jelentése a szövegben, a szavak szimbolikus értelme a zenében válik érzékelhetővé. „a zene jelképezi a gondolatot, s a gondolat jelképezi a zenét. Így a gondolat, mely rendszerint csak értelmünkhöz szól, a zene által metafizikai mélységet kap, a zene pedig a szavak által érzékelhetővé válik, és minden rímből jelkép, minden ütemből jel lesz, mely nyomán az olvasó a maga lelkében alkotja meg a tulajdonképpeni költeményt.” KOSZTOLÁNYI, *Tanulmány egy versről*, 413.

belső hallással érzékeltek lejegyzését. A nyelvi műalkotás különféle közvetítő közegek ötvözetének tekinthető. Egyszerre zene, képszerű szövegfelület, nyomtatott formájában anyagszerűen érzékelhető műtárgy. Kosztolányi nem fogadja el költészet és próza meggyökeresedett elkülönítését, mely szerint a közlő beszéd a nyelv egynemű, áttetsző működését testesíti meg, szemben a társművészetek hatásait egyesítő költészettel. „A közlő beszéd és a zene, a próza és a vers közötti űrt nem lehet teljesen áthidalni.”²³ E megfogalmazás azt sejteti, hogy a különféle médiumok által meghatározott hatások az olvasás során korántsem összegződnek akadály nélkül, mert kölcsönös helyettesítésük szinte lehetetlen.

A film, a rádió, a látható, hallható technikai médiumok és az olvasás kapcsolata iránt élénken érdeklődött Kosztolányi. Magától értetődőnek vette, hogy a képi kultúra térnyerése, látvány iránti fogékonyságunk felerősödése az írott szöveg olvasására is hat. Végső soron az optikai és akusztikai médiumok átállítják a néző, a hallgató érzékenységét: „Inkább nézi a könyvet a mozi képeiben, inkább hallgatja a könyvet a rádió hangszórójából, mely az emberi hangot mindenütt jelenlévővé teszi.”²⁴ Kosztolányi egyenesen a *Medienkulturwissenschaft* bizonyos kérdésfeltevéseit látszik megelőlegezni, amikor azt sugalmazza, hogy a közvetlen jelenlét tapasztalata iránti vágy biztosítja a film és a rádió népszerűségét. Mintha antropológiai szükséglete volna az embernek a tér és az idő legyőzése, az értelemhordozó közegek kiiktatása, a szellemi jelenlét közvetlen érzéki megtapasztalása. Kosztolányi lehetetlennek véli az elhangzottak teljes megértését, mint ahogy közvetítő illetve közvetítődő események változatlan megismétlésére és reprodukálására sincs mód. Kosztolányi számára más médiummal nem helyettesíthető közege avatja az irodalmat a hangzó vers zenéje, a megjelenő nyelv képzetfelidéző ereje, lehetséges világokat létesítő képessége, az olvasót együttalkotásra hívó, önmaga határainak átlépésére készítő hatása. A nyelvi műalkotás az olvasás médiumában keletkező jelentésének reflektált részlegességével, lezárhatatlanságával és megismételhetetlenségével jelöli ki saját helyét a médiakonfigurációk között.

Látnivaló, hogy Kosztolányi esszéiben zene és irodalom, hang és írás, szöveg és hangjegy különbsége azért kerül felszínre, hogy megkísérli olvasóként, fordítóként átalakítani, átvinni az egyik érzékelési és jelölő rendszerben létrejövő képződményt másik közegebe. A költői képet látványként újraalkotó képzelőerő, s a betűt zenei hangként megszólaltatni képes belső hallás anyagtalán közvetítői az irodalmi nyelv anyagszerű, érzéki megjelenésformáinak, amelyek maguk is közvetített létezők. Az olvasás szolgál e médiumok között az áthelyeződő mozgások közegeül, amelyben színre kerül a nyelvi közvetítés megkerülhetetlensége.

²³ Uo., 410.

²⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levél a könyvről* (1929) = Uő., *Nyelv és lélek*, 361.

A közvetítésben rejlő feszültségekről, a nyelv feltárulkozásáról és eltűnéséről, megmutakozásáról és visszahúzóódásáról, ott lehet igazán tapasztalatot szerezni, ahol szinte észrevétlenné válik, mintegy egyesülve az érzékelhetővé tett dologgal. Amit a nyelv színleg a maga tapintható közvetlenségében mutat föl, az voltaképpen minden elemében művi és mesterkéltséggel, technikailag előállított. A hangok, a képek médiumközi olvasása sem képes elfedni, hogy a megjelenő nyelv „érzéki közvetlensége” nagyon is közvetített. Erre az esetre jó példával éppen Kosztolányi remekműve, az *Őszi reggeli* különös gonddal kimunkált képalkotása és verszenéje szolgálhat.²⁵ Kosztolányi visszatérő gondolata szerint a közvetlenség látszatát közvetítő műveletek sokasága, s részben a jelölő önkénye eredményezi. A fordítás lehetetlen kép és hang, nyelv és látvány, érzéklet és érzékelt között. Az olvasásban érzéki jelölők és érzékelő rendszerek áthelyeződő mozgása zajlik, de a médiumok csereforgalmában az olvasás mindig visszatér a nyelvhez. A nyelv tételező működése teszi lehetővé a jelentés átviteleit az irodalomban jelen lévő társművészetek közegei között is. Az olvasó, ha elég figyelmes, nem tesz mást, csak hagyja szóhoz jutni a nyelvet.

3. Végezetül arra a kérdésre kísérek meg választ adni, mit jelent a közvetítettség Kosztolányi nyelvszemléletében?

Olvasóként Kosztolányi gyakran beszél a lélek megfoghatatlanságának, s a nyelv rejtelmes természetének hasonlóságáról. A lélek azonban a legritkább esetben szolgál a kifejezést mintegy megelőző emberi psziché megnevezésére esztétikai fogalomhasználatában. A lélek sokkal inkább a maga anyagtalanságában közvetítés nélkül hozzáférhetetlen nyelv létezmódjának megközelítésében kap kitüntetett szerepet. A nyelv mintegy alakot öltve mutatkozik meg az érzékek számára, de elérhető változata és az anyagtalan nyelv között megszüntethetetlen a különbség. Magához a nyelvhez az érzékelés soha sem jut el, mint ahogy a megjelenő nyelv sem ér el a dolgokhoz. A közvetítettség itt azt a törést mutatja meg, amely az érzékelés, a nyelv, s a megértés között keletkezik. A világról nyelvi közvetítés által formálódó kép a tökéletlen érzékelés, s a megjelenő, tökéletlen nyelv összjátékának terméke.

A létező, de nem jelenvaló nyelv lelkének mintha az anyanyelv volna a megfelelő közvetítője Kosztolányi számára: „Az, hogy anyanyelvemen írok, nem fogalmazás, hanem a lélek lélegzése, a legközvetlenebb közlés, szabad úszás, ösztön és élet.”²⁶ A közlés közvetlensége itt a nyelvi ellenállás megszűnésének lehetőségére utal. Az anyanyelv mintha nem állna közvetítőként a kimondott

²⁵ Vö. MOLNÁR GÁBOR Tamás, *Költőiség, köznapiság, konvenció. Kosztolányi Dezső: Őszi reggeli = Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, 27–37.

²⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A lélek beszéde* 6. *Halhatatlanságunk* (1933) = Uő., *Nyelv és lélek*, 201.

és a kimondani szándékozott közé, miként az a tanult idegen nyelvek használata közben tapasztalható. Kosztolányi azonban rámutat arra, hogy az anyanyelv az elsajátított idegen nyelvekhez képest sem jelent áttetsző közeget az olvasó számára, sőt a nyelv idegensége az ismerősnek hitt, közösségi emlékezetet hordozó anyanyelvben képes a legerőteljesebben megmutatkozni.²⁷

A nyelvvel együttalkotó olvasás eszménye segíti hozzá test és lélek, anyag és szellem, kifejező nyelvi forma és kifejezett gondolat megkülönböztetésének a meghaladásához.²⁸ Ha a technikai hordozók kultúrtörténete felől kellene kijelölni Kosztolányi irodalomértelmező helyét, akkor azt lehetne mondani, hogy naprakészen számon tartotta az akkor korszerűnek számító közlésformákat és eszközöket, de nem változtatta meg gyökeresen művészetszemléletét a közvetítettség új tapasztalatának hatására. Jól érzékelt, hogy az irodalom kifejezési lehetőségeit behatárolják, sőt bizonyos mértékig meghatározhatják a kultúra közvetítésének intézményei és technikai eszközei. Távolról sem tételezte azonban, hogy a médiumközi átmenetek alapjaiban képesek átrendezni az irodalmi nyelv érzékelésének és észlelésének feltételeit. Kosztolányi számára az irodalom első és utolsó kérdése az maradt, hogyan lehetséges a nyelv megértése.

²⁷ Emlékeztethet Kosztolányi felismerése Paul de Man későbbi belátására, mely szerint az otthonosnak vélt anyanyelvben tapasztalható meg legerőteljesebben a nyelv idegensége. Vö. PAUL DE MAN, *Walter Benjamin A műfordító feladata című írásáról*, ford. KIRÁLY Edit, Átváltozások 1994/2., 71.

²⁸ Test és lélek együttműködésének az elvét, a nyelvalkotó elemek mediális „egységének” tételezését orvosi, lélektani analógiával is megerősíti: „a lélek nem egyéb, mint a szerveink működésének finom terméke [...] Mi, akik igazán hiszünk lélekben és szellemben, ezúttal csakis a vers érzékletes megjelenésére, a formára támaszkodunk. A test a vers szövege, a betűivel és hangjaival, amint előttünk áll.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tanulmány egy versről*, 410.